

VII състав на Народния съд

**Едно забравено документално свидетелство
за антисемитизма в България през 1941–1944 г.**

София, 2013

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Върбан Тодоров, Николай Поппетров,
съставителство, предговор, 2013
© Издателство „Изток-Запад“, 2013

ISBN 978-619-152-172-2

VII СЪСТАВ НА НАРОДНИЯ СЪД

ЕДНО ЗАБРАВЕНО ДОКУМЕНТАЛНО
СВИДЕТЕЛСТВО ЗА АНТИСЕМИТИЗМА
В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1941-1944 Г.

Съставителство и предговор

Върбан Тодоров

Николай Поппетров

БИБЛИОТЕКА
СПАСЕНАТА
ИСТОРИЯ

№1 Павел Милюков. *Живата истина*

№2 VII състав на Народния съд

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор.....	7
Министерство на правосъдието Народни обвинители: Борис Бъров, Славчо Стоилов, Манчо Рахамимов и Ели Барух – София Обвинителен акт	41
[Обвинителни речи на Народните обвинители].....	67
[Мотиви на VII състав на Народния съд за постановяване присъдите на подсъдимите]	297
Присъда гр. София, 2 април 1945 г.	449

Предговор

Предлаганото издание представя основните материали от VII състав на Народния съд (февруари–април 1945 г.), който е образуван специално за „съдене на подсъдимите, провинили се като антисемити-фашисти“, и разглежда гоненията против българските евреи през периода от края на 1940 до 9.IX.1944 г. Включените текстове са свързани с два значими кръга от проблеми – този за антисемитската политика в България през 1941–1944 г. и този за дейността на Народния съд през 1944–1945 г.

През първата половина на 40-те години на XX в. развитието на България е белязано от няколко ключови политически събития, които предизвикват силен вътрешнобългарски и международен отзвук и които имат изключително място в развитието на обществото и държавата. Сред тях са преди всичко: присъединяването на страната към силите на Оста (влизането ѝ в Тристранния пакт) през 1941 г.; провежданата в нея антисемитска политика от 1941 до 1944 г.; политическата промяна на 9 септември 1944 г.; провеждането на Народния съд (1944–1945).

Интересът към тези политически събития с основание продължава да привлича широката българска общественост повече от половин век и до днес. Множество научни и научнопопулярни статии, студии, монографии и документални сборници са посветени на един или друг аспект на тези проблеми. В различно време и по различни поводи този интерес ту се активизира, ту заглъхва, но без да прекъсва, подхранван периодично с новооткрити документи или с появата и лансирането на нови (или добре забравени стари) тези и тълкувания на вече известни исторически факти. Още повече, че твърде отрано тази тематика бива включена в идеологическата и пропагандната машина на управляващите среди, бива подложена на силно политизиране и манипулиране, изразяващи се в едностранчиво осветяване, противоречиви интерпретации и крайни и предубедени оценки, и се превръща в

едно от удобните средства за търсене на политически дивиденди както във вътрешен, така и в международен план.

Значението на материалите от VII състав на Народния съд като исторически извор е пряко свързано както с обществения и научния интерес към посочените ключови събития от първата половина на 40-те години, и по-специално с тези за преследването/спасяването на българските евреи и за Народния съд, така и с въпроса за историческата памет и нейното субективно използване като политически аргумент в публичното пространство. Така и двете теми – за Народния съд и за преследването/спасяването на българските евреи – не правят изключение. Тяхното разглеждане в различни периоди от време след Втората световна война до днес е белязано със силна доза преднамереност, като често те се инструментализират с оглед на най-различни политически, идеологически и пропагандни цели (интернационалистически, националистически, патриотични и пр.), както и заради личностни съображения.

Непосредствено след войната и до края на 40-те години, след като вече са проведени както Народният съд в България, така и последвалите го подобни съдебни процеси в други страни като СССР, Франция, Белгия, Чехия, Полша, Германия, Югославия, Япония и пр., интересът към т.нар. възмездие над виновниците за Втората световна война, над фашизма като световно явление и неговия разгром започва постепенно да спада. Това е характерно не само за България, това е повсеместно явление, тенденция при всички страни през този период. Следвоенното развитие на света, насочено към възстановяване на държавите от катастрофалните последици на войната, измества вниманието и интереса от близкото минало към настоящето и бъдещето. Същевременно то насочва следвоенния дискурс от интернационалното отново към тяснонационалното. В усилията си за нов и мирен живот обществата не желаят отново да се връщат назад в историята и да изживеят трагедията и ужасите на войната, стремят се да забравят страданията, на които доскоро са били подложени. В стремежа да се преодолее миналото, историята започва съзнателно и умишлено да бъде игнорирана и преиначавана, постепенно се спира с търсенето на конкретната вина, с подчертаването на едни или други исторически събития, които биха могли да бъдат използвани в ущърб на новото развитие на държавите, докато вни-

манието се насочва върху други, благоприятстващи тяхната нова легитимация.

Настъпилата в края на 40-те и началото на 50-те години Студена война насочва допълнително, но и дефинитивно, развитието на следвоенна Европа и света към нови идеологически и политически разделения и противоборства, които събират доскорошните военни съперници и изправят един срещу друг неотдавнашните военни съюзници. В тази нова обстановка популярните след войната лозунги, постулати и пожелания за интернационализъм, за повсеместен разгром на фашизма, за световен мир и братско съжителство бързо слизат от първото място на сцената и биват изместени от новите реалности на идеологическото, политическото и военното противопоставяне на двете системи. Национализмът в отделните страни както отсам, така и отатък Желязната завеса, отново бързо си пробива път и заема полагаемото му се водещо място, въпреки формално изповядваните официални лозунги за „демократично развитие“ и „мирно съвместно съществуване“ на света. Понятия като *фашист*, *антифашист* и др., които преди войната и близо десетилетие след нея са придобили еднозначно идеологическо и политическо значение и гражданственост, надхвърлящи теснонационалните рамки, излизат постепенно от мода и отпадат от ежедневния политически речник, изместени от по-популярните термини като *национален възход*, *национални интереси*, *единство на нацията*, *национални идеали* и т.н. Стига се дори дотам, че да си воювал като антифашист по време на войната рамо до рамо с настоящия идеологически враг се приема за равнозначно на национално предателство. Затварянето на политическия кръгозор отново в теснонационалните рамки довежда постепенно и до ограничаване на историческите изследвания и търсене на историческата истина предимно през призмата на националния интерес.

Наред с казаното дотук, в динамичното развитие на следвоенна Европа и света се наблюдава и друго всеобщо явление. С началото на периода на следвоенно разведряване и засилване на процеса на възстановяване на политическите и икономическите отношения между отделните народи и държави, интересите постепенно налагат и негласното отбягване да бъдат специално изтъквани негативните исторически моменти от миналото или поне тяхното туширане – а това са и повечето спомени, свързани с

Втората световна война: окупации, терор, убийства, изселвания, изстребления и пр.

Така постепенно както вътрешнополитическото развитие на отделните страни, така и международната конюнктура след войната благоприятстват по-бързото забравяне на тъмните страни от миналото и преодоляването на неговите негативни последици, разбира се, за сметка на историята и с цената на компромиси при разкриването на историческата истина. Не е необходимо да се изброяват много примери в полза на това твърдение, което е характерно за който и да е народ и държава от времето на войната. Достатъчно е да припомним, че в името на общото си следвоенно развитие и единство федеративна Югославия изтъква основно борбата и героизма на Титовите партизани срещу германците и замъглява и прикрива вътрешната братоубийствена борба между четници и партизани, между усташи и партизани и четници, броят на чиито жертви може би доближава този на дадените във войната против германците. В съседна Гърция десетилетия наред е едва ли не табу разкриването на събитията и истината за периода на Гражданската война. Българската държава не прави изключение – в продължение на десетилетия тя възвеличава значимостта на собственото си партизанско движение, героизма на комунистите във въоръжената борба, гледа да не изтъква и дори ако може изобщо да не се говори за не-комунистическата, но демократично и антифашистки настроена опозиция, избягва темата за българската окупация в Македония и Беломорието през войната, скрива ролята на връзките между югославското и българското съпротивително движение и пр.

От друга страна, развитието на двустранните и международните отношения след войната също съдейства за постепенното изтичане на заден план и дори забравя на нелицеприятното историческо минало както във вътрешнополитически план на всяка страна, така и в международен – между съседните или други държави. Така както България десетилетия наред отбягва въпроса за действията на българската войска в окупираните съседни земи, като дори негласно се правят и опити окупацията да бъде представяна като освобождение, така и Гърция в последните 40–45 години, с подобрените българо-гръцки отношения, се въздържа да подчертава България и българите като враг № 1 и като основен окупатор след германците по време на войната, да изтъква Драм-

ските събития и като цяло да пропагандира срещу България. И Югославия, въпреки по-сложните отношения с България, избягва през този период да набляга специално върху ролята на българите като окупатори по нейните земи.

С течение на годините и с постепенната смяна на поколенията тази изкривена представа за историческото минало започва да се възприема в масовото обществено съзнание за истина, а добре премълчаното неминуемо се превръща вече в добре забравено. От това правило не прави изключение и темата за спасяването на българските евреи.

След приключването на Народния съд през 1945 г. въпросът за съдбата на българските евреи по време на Втората световна война престава да предизвика широк обществен интерес и сравнително бързо е оставен на забравата. Той е изместен от значително по-прагматични въпроси на следвоенното развитие в световен мащаб, сред които е и създаването на държавата Израел¹.

Във времето между 1948 и 1951 г. от България за Израел се изселва мнозинството български евреи (около 43 000 души), което свежда българската еврейска общност до едно незначително малцинство от около 6500 души. С това тя и практически е лишена от възможността да оказва въздействие за провеждане на някаква по-специална политика в свой интерес. Очертаните по-горе тенденции на постепенно умишлено забравяне или изкривяване на историческата действителност от времето на войната се отразяват пряко и върху въпроса за съдбата на българските евреи – премълчаването на сведенията за ролята на българските окупационни части в Беломорието и Македония довежда в българската история и до забравата за тяхната роля и за тази на България като

¹ Не е излишно тук да се напомни, че VII състав на Народния съд е използван като аргумент в полза на България още на преговорите в Париж през 1947 г. В Меморандума на Световния еврейски конгрес до конференцията на външните министри по сключване на мирния договор в Париж от 1947 г. изрично се подчертава, че в България антисемитизмът вече е спрял и антисемитите са наказани със специален състав на Народния съд, поради което не е необходимо в предстоящия мирен договор с България да се предвижда специална клауза за защита на евреите. Вж. сборника *Борбата на българския народ за защита на евреите в България през Втората световна война. Документи и материали*. София, Изд. на БАН, 1978, с. 288–291, док. № 181.

цяло по изселването на евреите от същите области в лагерите на смъртта. И обратно, след един период на затишие по въпроса за съдбата на собствените си евреи за около две десетилетия, от средата на 60-те години България започва да включва в пропагандния си външнополитически арсенал темата за тяхното спасяване през Втората световна война. С много малки нюанси тази тема е почти еднакво експлоатирана и използвана за постигането на едни и същи цели както до, така и след 10 ноември 1989 г.

60-те години бележат възраждане на неонацизма в Европа и света. Изминали са достатъчно години от Втората световна война, светът се е развил във възходяща посока, превъзможнати са в голяма степен материалните и моралните последици от войната, появили са се нови следвоенни поколения, които не са обременени с миналото в такава степен, както предишното поколение, правят се и първите опити за преосмисляне и преоценка на историческите факти и действителност от годините на войната. Това неминуемо довежда и до възобновяването в световен мащаб от еврейските организации на еврейската тема (за холокоста, лагерите на смъртта, съдбата на евреите, опитите за тяхното спасяване) като контрапункт на неонацизма. Въпросът за съдбата на евреите отново придобива актуалност и периодично, особено по повод на кръгли годишнини, все по-настойчиво бива повдиган, засягайки различни аспекти от спасението или унищожението на евреите в световен план, а така също и за вината (колективна и/или индивидуална), за антисемитизма и за неговите проявления през Втората световна война.

В тази връзка може би темата за спасяването на българските евреи започва да става примамлива и за българската политика, която я включва в своя пропаганден арсенал. Чрез нея се търси постигането на двояка цел – от една страна, да се издигне и легитимира в международен план образът на България като единствена спасителка на своите евреи по време на Втората световна война, и от друга – да се лансира тезата за БКП като основен спасител на българските евреи.

Едно от най-ранните използвания на тази тема от българска страна на официален международен форум е във връзка с арабско-израелския конфликт от 1967 г. За да обясни и смекчи позицията на България по скъсването на израелско-българските дипломатически отношения през 1967 г., Тодор Живков в речта си,

произнесена пред Извънредната сесия на Общото събрание на ООН на 20.VI.1967 г. по повод Близкоизточната криза, изрично подчертава ролята на България (и на БКП) като единствена от европейските страни, където животът на евреите е напълно запазен през Втората световна война. Оттогава и до днес, особено след 1989 г. и след възстановяването на българо-израелските дипломатически отношения, няма български политик от по-висок ранг, който да не се е възползвал от възможността да трупа дивиденди на официални срещи и международни форуми, използвайки темата за спасяването на българските евреи.

От втората половина на 60-те и особено през 70-те години в българската историография започват вече усилено да се утвърждават тези две тези – за България като единствена в света спасителка на своите евреи и за БКП като главен фактор за спасяването на българските евреи. По-късно, от края на 70-те и началото на 80-те години, когато култът към личността на Тодор Живков достига своя апогей, се намират и такива „изследователи“ и тълкуватели на историческите събития, които идентифицират спасяването на българските евреи с ролята на една личност – тази на Янко (Т. Живков). Това, между другото, е линия, която и сам Т. Живков лансира за себе си. Разбира се, въпросът за съдбата на беломорските и македонските евреи е удобно отделен от този на българските евреи, премълчаван или пък омаловажаван – те се приемат като „не български“, т.е. чужди евреи. Постепенно започват да се правят опити и да се лансира тезата, че не България е тази, която ги е изпратила в лагерите на смъртта или най-малкото, че тя е била принудена от външни фактори да го стори.¹

Трябва да се подчертае, че опитите от 70-те и 80-те години за изтъкване първостепенната ролята на БКП и лично на Т. Живков като спасители на евреите още тогава не са приемани сериозно нито от представителите на самата комунистическа партия, нито от специалистите-изследователи, нито от широката българска общественост. А в този период все още има и живи свидетели на

¹ За първоначалното обособяване на разпространената до 1989 г. теза вж. Оливер, Хаим. *Ние, спасените, или как евреите в България бяха изтържнати от лагерите на смъртта. Хроника от близкото минало*. София, 1967. Книгата е преведена и на основните чужди езици от тогавашното „Издателство за литература на чужди езици“.

събитията, както и участници в Народния съд, които биха могли да изкажат своето виждане за разкриване на истината. Факт е обаче, че никой не се осмелява открито да се противопостави и не намира сили гласно да опровергае това фалшифициране на историята. А и дори някой да е имал намерение да го направи, едва ли системата би допуснала неговият глас да намери обществен отзвук. Споменът от принизяването ролята на Трънския партизански отряд и физическата разправа с неговите ръководители е жив, а и издигането в култ ролята на партизанския отряд „Чавдар“ е в своя апогей по това време, за да се очаква каквато и да било реакция в тази насока.

Така от началото на 70-те години официалната пропаганда лансира първо БКП, а сетне и само една личност в нея като основен фактор за спасяването на българските евреи. Тази линия продължава до 1989 г., когато, след падането на режима, темата за спасяването на българските евреи получава нов гласък. Естествено ролята на Т. Живков и на БКП бързо отпада, изместена от получилата нова давност стара и позабравена теза за ролята на цар Борис като спасител на евреите. Наред с нея отново на преден план излиза и най-логичната от историческа гледна точка аргументация за ролята на демократичната българска общественост, която се ангажира с акция за спасяването на българските евреи, и която, наред с бързата промяна на Източния фронт, се оказва сред основните фактори, довели до тяхното избавление от лагерите на смъртта. Същевременно се появяват и нови тези, чиято аргументация е насочена към отричане наличието на български фашизъм и към акцентирание ролята на Германия и германския натиск за изселването на евреите от Беломорието и Македония. Целта е ясна – България и българските правителства да се оневиняват за провежданата от тях политика до 9.IX.1944 г., която е нямала нищо общо с фашизма; България не е окупирали, а е освободила или пък само администрирала тези области; не са били българските правителства, администрация и войска тези, които са провеждали антисемитска политика, а те са били принудени в името на българските национални интереси да се съобразяват с германските искания и натиск. Друг вариант на тезата за оневиняването на българските управници и прехвърляне вината върху нацистка Германия е този за обвързване съдбата на евреите от старите предели на страната с тази на евреите от новоприсъединените земи. Така със задна да-

та изпращането на по-малкото на брой беломорски и македонски евреи в лагерите на смъртта се представя като изкупителна жертва пред германците в името на спасението на мнозинството евреи, живеещи в пределите на същинска България. В последните години пък стана модно да се говори повече за съдбата на македонските, беломорските и пиротските евреи и тяхното изселване в лагерите на смъртта като тема, останала досега прикривана и в голяма степен неизвестна на широката общественост, в противовес на силно подчертаваното с години спасяване на българските евреи. За съжаление и този верен в своята същност факт твърде бързо излиза от чисто историческия си контекст и започва да се използва за конюнктурни цели с днешен политически привкус, при което е на път да се превърне в сериозен международен въпрос, оказващ отрицателно отражение върху развитието на дипломатическите отношения между две съседни държави.

Не е излишно тук да приведем един малко по-обемен цитат, който прекрасно илюстрира развитието на налаганите стереотипи по въпроса за съдбата на българските евреи както в българските учебници по история, така и в масовото обществено съзнание от края на Втората световна война до наши дни:

Учебникът по история от 1946 г. отбелязва, че антисемитският Закон за защита на нацията е бил промулгиран от Борис III и на тази основа са били депортирани евреите от Новите земи. Акцията по спасяването не е описана, а е фиксирана като заслуга на българския народ. Учебникът от 1954 г. отбелязва само приемането на антисемитския закон, без изобщо да спомене за спасяването на евреите. Изглежда поразително. Не са изминали и десет години от края на Втората световна война, а се премълчава едно уникално събитие. Изглежда още по-озадачаващо, ако се вземе предвид, че управляващите комунисти са взели участие в акциите за защита на евреите – чрез листовки, политически декларации и апели, съучастие в манифестации, предавания по нелегалната радиостанция. Може да се предположи, че учебникът от 1954 г. е подготвен през 1953 г. и отразява антисемитската по същество кампания, започнала в СССР през 1948 г. и кулминирала през 1953 г. Но непосредствено след смъртта на Сталин (март 1953) кампанията е спряна. А учебникът продължава да се преиздава и през 60-те години. Странното премълчаване сякаш противоречи на логиката на Аристотел, но всъщност се вписва в друга – идео-

логическа логика. Основният патос на учебника е заклеяването на българския фашизъм. Негативизмът е толкова силен, че факти, които могат да смекчат черната картина на „фашисткото робство“, просто се изключват. През 1982 г. поредният учебник вече разказва за спасяването на евреите и компенсира пропуснатите идеологически бонуси, като акцентира на успехите на Червената армия и акцията на Комунистическата партия.

След 1989 г. историята се пренаписва. Спасяването на евреите от „старите земи“ е подчертано, депортирането им от Тракия и Македония се смекчава и отбелязва като признак на „крехкия български суверенитет“ – ролята на българските власти просто се премълчава. Изтъква се специално инициативата на Димитър Пешев и на някои депутати от парламента, както и ролята на Двореца. Участието на Комунистическата партия се омаловажава и игнорира. Учебникът от 2001 г. дава следната обща оценка: „Това е постижение на цялата нация, без да се изпуска важната роля на Двореца и дори съдействието на отговорни представители на властващия режим.“ (*История и цивилизация*, учебник за 11 клас. София, Анупис, 2001, с. 214). Споменават се само две имена – Александър Цанков (2 пъти) и Димитър Пешев. Либералните политици (Н. Мушанов, П. Стайнов), които категорично и последователно отхвърлят антисемитизма, се оказват за втори път пренебрегнати.

Ако пристрастието намира място дори в учебниците, които поне по дефиниция трябва да се отличават с обективност, то в ангажирания печат идеологическите схеми са наложени върху историята семпло, неприкрито, с апломб.

Сравнително проучване на вестниците *Дума* (орган на екскомунистическата БСП) и *Демокрация* (орган на антикомунистическия СДС), осъществено от изследователи на Софийския университет, показва фрапиращи различия и образци на едностранчивост. Вестник *Дума* подчертава дори не толкова спасяването на евреите, колкото не-спасяването на 11 000 евреи от „новите територии“ като доказателство за фашисткия характер на режима в България. Акцентира се на ролята на Съветската армия. Според Давид Овадия, поет, участник в съпротивата: „Не царят е спасил евреите, а победите на Съветската армия са решаващият фактор да не бъде допуснато депортирането.“ Обратно, според *Демокрация*: „Не другарите спасиха българските евреи, не Тодор Живков,

а Борис III. Главно българската власт и общественост, а не Тодор Живков, както ни се втъпяваше досега.“

„Спасяването на евреите е екран, върху който се проектират всички идеологически деформации на българската история.“¹

Другата голяма тема – тази за Народния съд – макар и свързана с предишната и исторически не по-малко значима, бива използвана през годините в значително по-малък мащаб за пропагандни и конюнктурни цели. Едно от обясненията за това е, че в продължение на няколко десетилетия за дейността на Народния съд почти не се говори и пише, като че ли върху нея е поставено табу и тази тема някак си тихомълком е напълно пренебрегната и оставена на забвение. Дори и периодичните амнистии на осъдените на различни години затвор от Народния съд по повод чествания на кръгли годишнини от 9.IX.1944 г., при които за близо 20 години почти никой не излежава пълната си присъда и са пуснати предсрочно на свобода, също не са използвани като пропаганда от страна на комунистическата власт. Още по-необяснимо е обстоятелството, че дори и в пропагандата в световен мащаб, която от десетилетия наред българската страна прави във връзка със спасяването на българските евреи, никога не се е изтъквал като аргумент и **неоспоримият исторически факт, че България първа в света е организираща специален съдебен процес за осъждане на антисемитизма**. Споменатите по-горе общи причини, свързани с относителното успокояване след войната по въпросите на фашизма и неговото възмездие в световен план, могат само частично да обяснят спуснатото мълчание по въпроса за Народния съд, което се отразява дори и върху липсата на изследователски интерес към него през тези десетилетия. Несъстоятелни са и аргументите, че изследвания няма, защото бил ограничен достъпът до архивните материали за Народния съд, тъй като от 50-те години на миналия век те се съхраняват в архива на МВР.

Основната част от причините би могла да се търси във вътрешното развитие на БКП и като цяло на политическото развитие на България в първите няколко години след войната, както и в разправата и чистките с онези партийни и ОФ-дейци, които са имали по-различно и критично виждане както за дейността на БКП до

¹ Митев, Петър-Емил. *Българи и евреи – съседи и граждани*, сп. Демократически преглед, 2002, кн. 49, с. 13–14.

1944 г., така и за следвоенното развитие на България и налагането на съветския модел на държавно управление. Част от тези видни партийни дейци участват в Народния съд било като съдии или като народни обвинители от върховните състави и още тогава проявяват своето несъгласие и с директния партиен натиск, и с външната намеса върху работата на съда. Впоследствие повечето от тях целенасочено са елиминирани от активния политически и обществен живот в страната, за да не критикуват и пречат на провеждането на партийната линия на сталинизация.¹ Показателен за нежеланието на управляващите да се чува и говори каквото и да било за Народния съд е и фактът, че направените още тогава два документални филма с репортажи от съда не са прожектирани и разпространени в България по официално необяснени, но очевидно вътрешнопартийни причини.² Негласно наложено мълчание върху дейността на Народния съд е нарушено едва в края на 60-те години по повод на официалното отбелязване на 25-годишния юбилей от 9.IX.1944 г. В тази връзка през 1971 г. излиза и книгата на Иван Пауновски *Възмездие*, впоследствие претърпяла няколко издания, в която е разкрита политиката на българските правителства

¹ За различията сред партийните кадри по провежданата политика на БКП преди и след 9.IX.1944 г. и за вътрешнопартийните критики и чистки, вж. Ангелов, Върбан. *Неизвестни страници от миналото 1919–1923–1925–1944–1956–1968*. София, 1993, с. 57, 114–122, 123–131, 140–146, 147–163.

² За различните виждания и сблъсъци в партийните среди по повод и по време на процесите, както и за това, че след своето приключване Народният съд бързо е поставен в пълна забравя, загатва и писаният още на 3 юли 1945 г. „Доклад на Георги Петров, бивш главен народен обвинител, до ЦК на БРП(к), относно работата, трудностите и значението на Народния съд в България.“ Оценката на Трайчо Костов за работата на Народния съд, произнесена на заседанието на ЦК на БРП(к) на 23 юли 1945 г., също не е еднозначна и е изпълнена с остри критики за „мекушавост“ на главните народни обвинители по първите два състава. Дали става въпрос за мекушавост, или по-скоро за застъпване и отстояване на различни виждания и становища за характера, целите и функциите на съда, говори и фактът, че въпреки оказания натиск отгоре в полза на „народното възмездие“, в процеса срещу депутатите (III състав на Народния съд) прокурорите, т.е. народните обвинители, пледират за максимум петнайсетина смъртни присъди, част от които задочни, докато съдиите присъждат 67.

от първата половина на 40-те години на основата на протоколите от съдебните заседания на Първи състав на Народния съд.¹ Това е май единствената по-голяма публикация за двете и половина десетилетия от провеждането на Народния съд, в която се споменава Народният съд и неговата дейност се засяга по-обстойно, като се изключат някои по-малки научни статии и публикуването на отделни документи и откъслечни спомени.

На пръстите на едната ръка могат да се преброят и проучванията, посветени на Народния съд за периода 1971–1989 г. През 1982 г. е публикувано изследването на Иван Пейков *Разгромът на свалената монархо-фашистка буржоазия в България (9.IX.1944 – 9.IX.1945)*, в което се разглежда и дейността на Народния съд, а през 1984 г., във връзка с 40-годишнината от провеждането на Народния съд, по българската телевизия е излъчен и документален филм за него. Плод на тази юбилейна годишнина е и идеята да се напишат спомени за съда от все още живи участници, която е осъществена от Борис Илиев, председател на XII върховен състав на Народния съд, с книгата му *Революционният Народен съд*, излязла едва през 1988 г. В средата на 80-те години пък в няколко статии Давид Коен обнародва отделни документи от VII състав на Народния съд. През 1989 г. Димитър Токушев публикува изследването си *Народният съд 1944–1945*, в което разглежда съдебните процеси от правно-историческа гледна точка. Всички тези изследвания обаче представят до голяма степен едностранно картината както за епохата, така и за дейността на Народния съд.

Логично е със смяната на режима през 1989 г. да се промени и цялостният поглед по въпроса за Народния съд, като се отиде от едната в другата крайност. Основната аргументация в повечето писания за Народния съд оттогава и до днес, които имат предимно вестникарски и широкопопулярен характер, не се свежда до нещо повече от декларативни, крайно негативни оценки и идеологеми, които не почиват нито на достоверна фактология, нито на сериозен анализ. За съжаление в голямото си мнозинство авторите на тези писания не само че не са специалисти по въпросите, за които пишат, но дори и само заради обща култура не са погледнали и прочели не-

¹ Пауновски, Иван. *Възмездие. Документално-художествена книга за царските съветници, министрите и регентите пред Народния съд*. София, 1971 (I изд.), 1982 (II изд.), 1988 (III изд.).

що от писаното преди тях, камо ли да се запознаят по-задълбочено с архивни документи и материали. И в този случай отново не може да бъде приет за меродавен аргументът за трудния достъп до архивите, въпреки че 20 години след 10 ноември 1989 г. материалите от Народния съд продължават да се съхраняват в архива на МВР и едва през 2010 г. са предадени на Държавния архив. Обратно, в новото време достъпът до тях бе значително либерализиран и само този, който не е пожелал, той не е получил материалите от Народния съд.¹

Приятно изключение е сериозното проучване на Поля Мешкова и Диню Шарланов за дейността на Народния съд – *Българската гилотина: Тайните механизми на Народния съд*, София, 1994. В него авторите не само се опират изцяло на оригинален документален материал, но и проявяват впечатляващо обективен подход при неговото представяне, независимо че на места можем да изразим несъгласие с някои техни по-крайни тълкувания и оценки. Не бива да бъде подмината и книгата на Петър Семерджиев *Народният съд в България 1944–1945 г.*, издадена през 1997 г., в която също от критична гледна точка се разглежда дейността на всичките състави на Народния съд.

В наскоро излязлото изследване за държавния антисемитизъм в България през Втората световна война („*Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България, 1940–1944 г.*, София, 2012) Румен Аврамов очертава, на основата на архивни материали, различни аспекти на провежданата от страна на КЕВ противоеврейска политика, свързана с изземване на еврейската собственост, с което фактически навлиза в проблематиката, обстойно разглеждана от VII състав на Народния съд. Това е и причината авторът периферно да вземе отношение

¹ Като илюстрация на значителния интерес към темата за Народния съд след 1989 г. и същевременно на полярните интерпретации, освен качествените различни материали в интернет могат да се посочат още: Найденов, Иван. *Противонароден съд. 1*. София, 1993; Генов, Иван. *Съдбата на жертвите. Народният съд в България*. София, 1993; Василев, Васил Т. (съст.) *Народният съд 1944–1945. Сборник с документи*. София, 1997; Василев, Васил Т. *Нищо измислено, нищо случайно*. София, 1999; Дунов, Здравко. *Философия на властта. Част 2. Кървавото лоно на българския държавен комунизъм*. В. Търново, 2005; Станилов, Васил и др. (съст.) *Писаха да се знае. Кн. 2. Жертвите на Народния съд*. София, 2006.

по дейността на този състав и на съда като цяло, както и по постановените от него присъди. За съжаление и в този случай сме свидетели как въпреки претенциите си на сериозен изследовател, Аврамов прокарва определени внушения и прави оценки и коментари без да е работил с документите на Народния съд – със съдебните протоколи най-малко, да не говорим за другите следствени и доказателствени материали по делото. Най-интересното обаче е, че авторът се опитва да лансира нова, неаргументирана теза за пряка взаимовръзка между малкото на брой и твърде меки присъди, дадени от VII състав на Народния съд, от една страна, и някакво целенасочено подценяване на антисемитизма от страна на новата власт след 9.IX.1944 г. (с. 13–24, 116–117, 137)¹, от друга.

Темата за Народния съд става твърде актуална от началото на 90-те години с оглед на някои чисто практични проблеми, свързани с предприетата през този период реституция. На няколко пъти Конституционният съд е сезиран от най-високи места да се произнесе по законосъобразността на Народния съд и на неговите решения и да се постанови тяхната отмяна. Материалните цели на тези искания са повече от прозрачни, въпреки че почти винаги биват завоалирани зад морални категории като реабилитация на личността, изчистване на несправедливо опетненото име и т.н. Във всичките си решения до 1996 г. Конституционният съд отхвърля исканията за отмяна на Народния съд като цяло с мотива, че по принцип тези искания са нецелесъобразни и не може да се произнася тях. На 12 април 1996 г. с Решение № 243 Върховният съд на Република България, по предложение на главния прокурор Иван Татарчев за отмяна по реда на надзора на постановените от Народния съд присъди, приема, че „По отношение осъдените 124 от общо 126 лица от II състав на Народния съд е налице явна необоснованост на съдебния акт поради обективна и субективна несъставомерност на деянията в обвинителния акт, или поради това, че фактическите положения, приети за установени от съда, очевидно не се подкрепят от доказателствата по делото. В тази му част проверяваният съдебен акт следва да бъде отменен поради допуснати

¹ Впрочем научното спекулиране, изразяващо се в преднамерено постфактум селективно подбиране на изворов материал за доказване на предварително формулирани тези започва да се превръща в характерна черта на изследванията на този автор. – Б.В.Т.

особено съществени нарушения... и подсъдимите трябва да бъдат признати за невиновни и оправдани по предявеното им обвинение...“ Сходно е и определението на същия съд в негово Решение № 172 от 26 август 1996 г., с което се „отменят изцяло присъдите от 1 февруари 1945 г. по наказателно дело № 1 на I тринадесетчленен състав на Народния съд...“ С това се стига фактически и до политическата реабилитация на бившите регенти, министри и депутати, осъдени от I и II състав на Народния съд, реабилитация, която поставя страната ни в крайно деликатно политическо положение в международен план. За правния и политическия абсурд на тези решения на Върховния съд, при които хем няма оправдаване на подсъдимите и тяхната вина, хем няма отмяна на присъдите, показателни са и обърканите обяснения на Мелкон Мелконян, председател на съдебния състав по делото за отмяна на присъдите на I състав на Народния съд: „Върховният съд не е оправдал никого, както се твърди тези дни. Не е в правомощията му да разглежда политическите грешки на тези политици. Аз не мога да преценя от днешна гледна точка дали сключването на договора с Германия или влизането ни в Тристранния пакт е правилно, или не. За мен тези хора са осъдени не като виновни, а просто това е било една политическа разправа. Съставът на Върховния съд не оправдава никого. По въпроса за вината не се е произнесъл. Присъдата е само отменена и делото е прекратено, тъй като няма на кого да се върне за ново разглеждане, понеже самите подсъдими са вече покойници.“¹

С тези си определения Върховният съд отваря така желания път за реституция на имотите на най-видните представители на управляващите среди от 1941–1944 г., съдени от I и II състав на Народния съд. Последвалите съдебни и тълкувателни решения на различни съдебни органи по искания за отмяна на присъди от Народния съд в повечето случаи са свързани с искане за реституция и с друго материално обезщетение на осъдените лица от Народния съд. Близо година по-късно, през май 1997 г., а и по-сетне, през декември 1998 г., сезираният отново за отмяна на присъди по Народния съд Върховен касационен съд отхвърля искането на главния прокурор за преглед по реда на надзора като правно недопустим и се произнася, че: „Народният съд по Наредбата-закон за Народния

¹ Цитат по: Семерджиев, Петър. *Народният съд в България 1944–1945 г. Кому и защо е бил необходим.* С., 1998, с. 454–455.

съд... няма качеството на съдебен орган и постановените от него присъди не са съдебни актове, поради което не подлежат на преглед по реда на надзора... Последниците от дейността на Народния съд могат да бъдат предмет на законодателна намеса, както това е сторено със Закона за разглеждане на останалите висящи дела на народните съдилища, приет от Великото народно събрание на 28 февруари 1948 г., и със Закона за амнистията от 1964 г.“

По този начин и с други съдебни решения докъм средата на 1997 г. реституцията върху имоти, конфискувани по силата на съдебни решения от Народния съд, се осъществява с отмяна на индивидуалните присъди първоначално по реда на надзора, а след това като тази практика се отменя като противоконституционна, и чрез индивидуално възстановяване на собствеността по силата на специални закони (ЗВСОНИ и др.). С това отпада необходимостта от отмяна на присъдите по Наредбата-закон за Народния съд, тъй като реституцията и обезщетенията настъпват по право – по силата на съответния закон. Ето какво постановява по този повод Конституционният съд в своето Решение № 4/1998, повтаряйки мотивите си от 1994 г.: „... Поради това се допуска реституция по силата на закона (ex lege) без проверка на присъдите.“ И до днес се водят множество дела в различни съдилища в страната за индивидуално разглеждане и различни материални обезщетения на осъдени от Народния съд, като по-голямата част от тях завършват с отказ да бъдат възстановени правата на подсъдимите.

Така или иначе, след направения пробив за осъществяването на реституция, обезщетения и материално задоволяване на наследниците на осъдените от Народния съд с най-апетитните части от имотите на управляващите до 1944 г., и след законодателното заобикаляне на въпроса за юридическата правомерност или не на Народния съд като цяло, интересът към неговата законосъобразност и отмяна, както и за политическата и моралната реабилитация на осъдените от Народния съд лица като че ли съвсем намалява и дори на моменти изчезва от публичното пространство. Периодично и най-вече при настъпването на кръгли дати некомпетентни журналисти и други автори подхранват с непроверени писания илюзията сред общественото мнение, че Народният съд като цяло е нелегитимен и като такъв е напълно отменен, а осъдените лица от всичките му състави – изцяло са политически реабилитирани. Законосъобразно решение в такъв дух обаче няма

и не може да има, доколкото това е и правно невъзможно, а и означава да бъде реабилитирана цялостната политика на България до 9.IX.1944 г. Изключение са двете решения на Върховния съд от 1996 г. за колективно пълно оправдание на осъдените от I и II състав на Народния съд лица (регенти, министри и депутати), които са взети под натиска на главния прокурор Иван Татарчев с искане за отмяна по реда на надзора. За съжаление никой не се е ангажирал да преразгледа и отмени тези решения като правен и политически абсурд, въпреки прекратяването тихомълком на тази съдебна практика в последвалите години.

В морален и исторически план някои от присъдите на Народния съд сигурно изглеждат прекомерни и несправедливи, но не съществува правен орган днес, който да има прерогативите да преразгледа индивидуално всичките присъди и да постанови посправедливи решения. Ето и какво е продължаващото в сила и до днес определение на Закона за политическа и гражданска реабилитация на репресирани лица от 1991 г., изменян многократно, вкл. и до 2010 г.: „Обявява се политическа и гражданска реабилитация на лицата, които са били незаконно репресирани заради техния произход, политически убеждения или религиозни вярвания през периода от 9 септември 1944 до 10 ноември 1989 г., и ако са: 1) осъдени от наказателни дела с изключение на осъдените от Народния съд 1944–1945 г., освен ако са реабилитирани по съдебен ред, деянията им са амнистирани или присъдите им са отменени по реда на надзора, или са осъдени от III тринадесетчленен състав на Народния съд по наказателно дело № 3/1945 г.“

Интересно е в тази връзка да се припомни, че когато през 2009 г. избухна скандал с международен отзвук заради решението за наименуване на софийска улица на името на Богдан Филев, никой от двете спореци страни не се сети или пък не посмя да изтъкне като аргумент „за“ или „против“ обстоятелството, че присъдата на Народния съд над Б. Филев като министър-председател и регент е отменена от днешния българския съд и той политически е реабилитиран като невинен. Едва ли е далече от елементарната логика, че щом политикът е реабилитиран за своите деяния, то и политиката, която той е провеждал чрез същите тези деяния, автоматично следва да се приеме за реабилитирана. А това едва ли допринася за утвърждаването на международния образ и престиж на България като правова, демократична и не реваншистка държава.

*

* *

Европейската рамка, в която следва да се положат разглежданите от VII състав на Народния съд събития, е очертана от идването на 30 януари 1933 г. на власт на ръководената от Адолф Хитлер Националсоциалистическа германска работническа партия (НСГРП) и съответно от осъществяването на антисемитската ѝ идеология на практика. Съществени елементи от антисемитската политика на Третия райх с отзвук или пряко влияние върху българското политическо развитие през 40-те години са приемането на антиеврейските Нюрнбергски закони след 15 септември 1935 г., т.нар. Кристална нощ – масов, залял цяла Германия антиеврейски погром от 9 ноември 1938 г., и поетият на „Конференцията Ванзее“ на 20 януари 1942 г. курс към „окончателно решение“ на еврейския въпрос, т.е. на депортиране и унищожаване на еврейското население, намиращо се в обсега на германското военно и политическо действие. Трябва да се посочи, че в навечерието на Втората световна война ограничителни мерки срещу евреите предприемат някои други европейски държави – например Италия през 1938 г., а малко по-късно и редица други страни, сред които Румъния, Унгария, Сърбия, Франция и др.

Всеки опит за представяне/анализиране на разглежданата тема допира до един и повече от основните аспекти, които са свързани с по-голямата тематика – за наличието и проявите на българския антисемитизъм. Към него могат да се отнесат редица въпроси като тези – имало ли е в български условия антисемитизъм, ако да, какъв е бил той по своята същност и мащаби, в какво се изразява, местно (автохтонно) явление ли е, кои обществени среди се явяват негови изразители, кой го поддържа и т.н.

Като цяло в българските земи след Освобождението противоеврейските настроения се проявяват спорадично и, може да се каже, в повечето случаи са привнесени отвън. След 1879 г. се наблюдават изолирани случаи на моментна обществена неприязън към евреите и няколко антиеврейски погрома, породени предимно от слухове за побои от евреи над българи или за еврейски ритуални убийства. В своята цялост еврейското малцинство успешно започва да се интегрира в българския стопански, обществен, културен и политически живот от 90-те години на XIX век насетне, при едно открито толерантно отношение на властите към него. Българският

антисемитизъм обаче има своите, макар и изолирани и лишени от мащаб, проявления още в края на XIX век. Първите белези на целенасочени и публично споделяни антисемитски настроения могат да се открият през 80-те и 90-те години на миналия век. Във връзка със засиленото заселване в североизточна част на България на доста евреи-бежанци от Русия поради антиеврейски погроми в Одеса и другаде, както и с идването на арменски бежанци от Османската империя през 90-те години на XIX век се надигат протести на местните жители от Русе, Варна, Добрич и другаде, които с писма и предложения настояват в българското законодателство да бъдат приети забрани за заселването на евреи и арменци в България и за закупуване на земеделски имоти от тях. Така се оформя първата ксенофобска и антисемитска вълна в български условия. Действително българското правителство с редица окръжни нареждания и заповеди е забранило още от 1884 г. насетне влизането и заселването на евреи от чужбина, дори и те да са снабдени с редовни паспорти, „защото не е полезно да се пускат у нас разни чужденци – евреи, които идват главно с експлоататорска цел.“ Тази мярка е отменена за кратко през 1902 г. по отношение на руските евреи по настояване на руската дипломация, но през 1903 г., с идването на новия министър на вътрешните работи Димитър Петков, отново е въведена повсеместно.

Така, въпреки че в основата на противоеврейските нагласи и пропаганда, а и на посочените по-горе първи прояви на държавен антисемитизъм са заложили обвинения с икономическа подкладка, съществуват също и такива, които уличават евреите в използване на човешка кръв за ритуални цели, т.е. в едно са преплетени елементи на актуалния тогава европейски антисемитизъм и на традиционни противоеврейски разбирания. Външното влияние, заемките в случая са по линията на различни германски, австрийски/унгарски, руски, полски, румънски, френски и др. антисемитски текстове. Водещ мотив в издаваните докъм средата на първото десетилетие на XX век брошури и периодика е еврейската опасност, сведена до ритуални убийства, лихварство и икономическо поробване, придружена с призови евреите да бъдат изгонени от България. Основни експоненти на българския антисемитизъм са предприемачът Николай Митаков, журналистът Стоян С. Шангов, старозагорският митрополит Методий Кусев и др.

В условията на стопанска, политическа и идейна криза след Първата световна война възниква втора антисемитска вълна в

България. Като цяло след войната противоеврейските настроения и антисемитската пропаганда се разгръщат в два тясно преплетени пласта, които отразяват не толкова и не само тенденции в развитието на българското общество, но и такива в обшоевропейски план. Първият е на борба против международния еврейски капитал, респективно масонството като еврейско дело, представяно като основен виновник за положението на България след войната. Вторият е на отъждествяването на болшевишкия режим в СССР с международното еврейство. Така страхът от комунизма и стопанската криза, както и международната изолация на България активизират противоеврейски чувства и прояви – формира се радикална десница с антикапиталистически и антикомунистически нагласи, която се противопоставя на интернационализма и либерализма (в стопанската и в политическата му проява). В българските условия прочитът на тези тенденции води до убеждение, че съществува заплаха от международното масонство, че либерализмът и парламентарната демокрация от западен вид са непригодни към българските народностни специфики и традиции, че българското съществуване е заплашено от международен заговор на противниците на националната държава, както и от другата еврейска рожба – болшевизмът.

В края на 20-те години антиеврейските мотиви стават един от основните елементи на печатната и устната пропаганда на ранния български фашизъм – организациите Съюз „Българска родна защита“, „Съюз на българите фашисти“, „Национална задруга за политическо възраждане/Национална задруга на фашисти“. В самото начало на 30-те години те намират място и в „Съюза на българските младежки легиони“ (по-късно „Съюз на българските национални легиони“), както и в кръга „Обединение“ около ген. Никола Жеков. Антисемитизмът се превръща в отличителен белег на повечето идейни и организационни прояви на дяснорадикалния политически спектър, който е свързан с фашизма и националсоциализма.

След известен период на затишие, съвпадащ с консолидирането на авторитарните безпартийни правителства, антисемитизмът отново набира инерция в навечерието на Втората световна война. Съществен фактор за това е поведението на създадената през 1936 г. организация „Съюз на ратниците за напредъка на българщината“. През 1938 г. ратниците организират расистки акции и антиеврейски погроми. По същото време от техните и от леги-

онерските среди се подема пропаганда, която представя евреите като стопанска и политическа заплаха за интересите на българската държава и народ; приписва им се, че те държат в своите ръце значителна част от капиталите, че не работят за българското стопанство, а за чуждестранни интереси, че провеждат идеите на световното масонство, а някои са свързани с болшевизма.

Третата антисемитска вълна (1941–1944) съвпада с провеждането на антисемитска политика на държавно ниво през Втората световна война. В България развитието на „държавния антисемитизъм“ през този период преминава през няколко ясно изразени фази. През късното лято на 1940 г. българското правителство взема решение да ограничи гражданските права на евреите. Изработен е комплексен закон – Закон за защита на нацията (ЗЗН), в който основен акцент е поставен върху мерките срещу евреите. През декември 1940 г. той е приет от XXV ОНС и на 21 януари 1941 г. с обнародването си в „Държавен вестник“ влиза в сила. ЗЗН лишава лицата от еврейското малцинство от активно и пасивно избирателно право, забранява им държавна работа, бракове с българи, възможността да се заселват в столицата и др.¹

¹ Основни документи, свързани с антисемитското законодателство, с протестите против него и с преследването на българските евреи, са представени в следните сборници: Гринберг, Натан. *Документи*. София, 1945; Коен, Давид и др. (съст.). *Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война. Документи и материали*. София, 1978; Коен, Давид. (съст.). *Оценяването. Сборник от документи 1940–1944*. София, 1995; Тошкова, Витка и др. (съст.). *Обречени и спасени. България в антисемитската политика на Третия райх. Изследвания и документи*. София, 2007. На същата тематика, макар в повечето случаи видяна през призмата на „спасяването“, са посветени и следните публикации: Бояджиев, Христо. *Спасяването на българските евреи през Втората световна война*. София, 1991; Барух, Нир. *Откупът. Цар Борис и съдбата на българските евреи*. София, 1991; Нисим, Габриели. *Човекът, който спря Хитлер. Историята на Димитър Пешев, спасил евреите на една нация*. София, 1998; Бар-Зоар, Михаел. *Извън хватката на Хитлер. Героичното спасяване на българските евреи*. София, 1999; Пауновски, Владимир, Йосиф Илел. *Евреите в България между унищожението и спасението*. София, 2000; Дубова, Лариса, Георгий Чернявский. *Опыт беды и выживание: Судьба евреев Болгарии в годы Второй мировой войны*. София, 2007, и др.